

Dones i terres catalanes medievals (segles x-xiii)

Women and medieval Catalan lands (10th-13th centuries)

Coral Cuadrada¹

Resum

«Dones i terres catalanes medievals» és un estudi de llarga durada, a l'espai de la Catalunya Vella i la Nova. Les dones, majoritàriament, són dones amb poder: primer les *feminae*, després les *dominae*. Un poder que es palesa en l'assumpció de les polítiques masculines, però que, alhora, traspuja autoritat, reflectida en les polítiques femenines. L'objectiu principal, doncs, ha estat reflexionar sobre el rol de les dones al camp català als segles x-xiii.

La metodologia emprada és la pròpia de la recerca històrica feminista, a més dels mètodes empírics clàssics: recull de dades arxivístiques, sistematització, tractament, comparació, exposició de resultats. Pel que fa a l'estat de la qüestió bibliogràfica, no hi ha referències per a l'època i l'òptica triada; per tant, aquesta anàlisi s'ha construït prenent com a base fonts primàries d'arxiu.

Paraules clau: *feminae*, *dominae*, polítiques masculines, polítiques femenines.

Abstract

Dones i terres catalanes medievals is a long-term study, in the area of Old and New Catalonia in the Middle Ages. The women are mostly women with power: first the *feminae*, then the *dominae*. A power that is apparent in the assumption of male policies but, at the same time, exudes authority, reflected in female policies. The main objective, then, has been to reflect on the role of women in the Catalan countryside from the tenth to thirteenth centuries.

The methodology used is typical of feminist historical research, in addition to the classical empirical methods: archival data collection, systematization, treatment, comparison,

1. <https://orcid.org/0000-0003-4577-2381>. GRAMP (2014SGR1252), Universitat de Barcelona; MARC (Medical Anthropology Research Center), Universitat Rovira i Virgili, www.marc.urv.cat/; AMSMB (Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà (AMSMB), Vilassar de Dalt; <https://urv.academia.edu/CoralCuadrada>. Aquest article s'emmarca dins dels projectes EUIN2015- 62506 i HAR2015-65285-R (AEI/FEDER, UE) i RecerCaixa 2017, «FÈNIX. La formació d'un entorn internacional en xarxa: els negocis d'un mercader català en el trànsit a la modernitat».

Rebut: IV-2018. Avaluat: XII-2019. Versió definitiva: I-2020.

and presentation of results. As for the state of the bibliographic issue, there are no references to the time and the chosen optics, so this analysis was built on the basis of primary archival sources.

Keywords: *feminae*, *dominae*, male policies, female policies.

In primis

Fa tres o quatre anys feia una anàlisi sobre el desenvolupament de la misogínia des de l'alta fins a la baixa edat mitjana. Allà vaig reflexionar sobre la filiació matrilineal, la figura de les *feminae*, l'exaltació de la dona en l'amor cortès, la difusió del culte marià des del segle XII i la imposició del matrimoni canònic (Cuadrada 2015a). Ho faig palès perquè, en algun aspecte, aquesta reflexió d'ara ampliarà arguments només suggerits aleshores. Dit això, cal establir els paràmetres axials d'aquesta recerca.

En primer lloc, cronologia i geografia, en aquest ordre, car les terres són marcades pel temps. I el marc temporal el vull ampli i dilatat, el propi de la llarga durada, l'únic capaç de brindar explicacions sòlides de les evolucions històriques. Em mouré, doncs, en una panoràmica que abastarà preferentment des del segle X fins al XIII, amb incursions fora d'aquests límits quan sigui necessari. El marc geogràfic el presento com el creixement historicoterritorial, partint de la base que a l'alta edat mitjana parlem sempre d'espais rurals i que, a la baixa, el percentatge agrari català continua essent ben majoritari, malgrat l'augment urbà constatat a partir del segle XII. L'àmbit territorial seguirà en certa manera el mateix avanç que el de la conquesta feudal: l'anomenada Marca Hispànica, Llobregat, Gaià, Ebre. I m'aturaré a les terres del delta ebrenc, car em baso en documentació solament de la Catalunya Vella i la Nova.

En segon lloc, les dones: però quines dones? Si ens endinsem en el món rural de l'edat mitjana, és impossible presentar-les com un grup social uniforme. Com tampoc no ho eren ni la pagesia (Cuadrada 1994; Feliu 2009), ni l'aristocràcia, ni el clergat. Per tant, és indispensable tenir-les a totes en compte des d'una perspectiva àmplia, des de les més encimbellades en la piràmide social fins a les dels estrats més baixos. Aquí he volgut fixar-me preferentment en les que trobo al cim més alt de l'exercici del poder, poder que, quan el posseeixen, les iguala paradoxalment a totes i les fa, als meus ulls, a les unes i a les altres, dones singulars. Un poder que a voltes es confon amb el practicat pels homes —polítiques masculines—, però que en altres ocasions és força diferent: es tracta, aleshores, d'autoritat femenina —polítiques femenines.

Circa modum

Per desenvolupar aquest estudi he combinat diferents metodologies, encara que la principal arrenca de com jo entenc que s'hauria de construir la història feminista. Comparteixo

alguns dels plantejaments del pensament teòric de la diferència sexual, no em sento gaire propera a la història del gènere i treballa segons els paràmetres més recents de l'epistemologia feminista, els quals he fet explícits en altres treballs (Cuadrada 2012, 2017). Rebutjo del tot la dimensió presentista i l'anacronisme: la història no és vàlida des d'aquestes perspectives (Hartog 2003). En resum, he emprat una metodologia feminista d'anàlisi històrica, a més dels mètodes empírics clàssics: recull de dades d'arxiu, sistematització, tractament, comparació, exposició de resultats. L'objectiu principal ha estat reflexionar sobre el rol de les dones al camp català als segles x-xiii, quan en van ser força protagonistes. Oportar per subratllar les seves iniciatives i la seva empenta significa refusar d'antuvi el victimisme i, per tant, situar-me també en la concepció concreta de la història feminista; mentre que, alhora, considerar dones amb poder i autoritat m'obliga i em satisfà.

Quant a l'estat de la qüestió bibliogràfica, poques són —per no dir que són quasi nul·les— les aportacions a nivell català per a l'època i l'òptica triada;² les referències es trobaran al llarg del text, que, com es veurà tot llegint-lo, ha hagut de posar l'accent en les fonts primàries. El buidatge documental, laboriós i considerable, s'ha portat a terme a partir de les publicacions de la Fundació Noguera, a més de referències d'arxius privats. He optat per citar les escriptures amb les sigles dels catàlegs i diplomataris que llisto a l'apartat de fonts, acompanyades pel número de document, tal com apareix a l'edició, per no fer excessivament farragosa la lectura.

Polítiques masculines

Se sap que, arran de la invasió musulmana, hi va haver més o menys unes cinquanta famílies, les anomenades documentalment *hispani maiores*, juntament amb les *minores*, que abandonaren l'ager visigot o hispanoromà i fugiren Pirineus enllà. Els uns i els altres, majors i menors, foren emprats per l'imperi franc per fer de tap de les pretensions d'al-Andalus: la Marca Hispànica. Estic parlant, doncs, dels reculats temps de la invasió musulmana.

A mitjan segle VIII, quan els carolingis assoliren el tron franc i començaren a dominar Occident, els restrictius costums germànics del matrimoni per compra i la incapacitat de les dones per heretar béns immobles foren gairebé foragitats. S'estipularen els drets privats d'elles al control de la propietat i se'ls atorgà —com a filles, germanes, mares i esposes— una posició d'una certa igualtat econòmica en el si familiar. Era una època en què, per a la noblesa, el poder privat era sinònim del poder públic, qüestió que facilitava l'exercici del poder de les dones en qualsevol esfera d'activitat. En teoria, la dona casada era mestressa de casa; també les reines, les quals conservaven el propi domini de l'imperi. En el *Capitular de Villis*, Carlemany delegà un alt grau d'autoritat a la reina per a la regulació dels assumptes domèstics i la supervisió dels servidors reials: camarlenc, majordom, cambrer (MacNamara i Wemple 1973; Erler i Kowaleski 1988). Més tard, quan la revolta interna i la rivalitat armada s'estengueren, el paper de la mestressa s'incrementà. Així, les mares i

2. He inclòs citacions de bibliografia estrangera quan eren indispensables i he defugit voluntàriament l'exhaustivitat.

les germanes dels reis i les dels seus vassalls van ocupar sovint la direcció de la defensa de les ciutats assetjades i de les operacions militars, a més de les obligacions que els corresponien: la protecció del patrimoni i la cria de la prole. Hi havia dones amb autoritat; en tenim una mostra en Dhuoda (c. 803-c. 843), l'esposa de Bernat de Septimània, comte de Barcelona i cosí segon de Carlemany (Dronke 1984: 36-54; Rivera 1990: 65-79), famosa pel seu *Speculum* o *Liber Manualis*, dedicat al seu fill Guillem.³ A més d'escriure, com que era una dona sola, va haver de tenir cura del govern de les terres, de la salvaguarda del llinatge i, fins i tot, ajudà financerament el seu marit a l'hora de ser armat cavaller.

Quan el gran imperi de Carlemany començà a perdre cohesió, el poder s'enfugí de les mans dels monarques i fou pres pels grans aristòcrates. Dins del desenvolupament d'aquesta anomenada «primera època feudal» (Freedman 1996: 425-446), el llinatge familiar visqué un moment de glòria. La clau del poder en aquest període fou el control de la propietat de la terra, ja fos a través de la propietat privada, ja fos mitjançant el control de la propietat comunal o reial, rebut en forma de feu. A l'anomenada convencionalment Marca Hispànica, com a tantes zones d'influència carolíngia, s'implantà l'estructura castral, que esvaní organitzacions territorials més antigues —*pagus*, valls—. Aquests i aquestes grans propietaris i propietàries assimilaren el poder públic al privat, tot transformant els béns fiscals i feudals en alous (Feliu 2009) i mesclant les tradicions jurídiques franca i visigoda.

Des del començament, l'organització i el govern físic i econòmic de la terra es portà a terme des de les elits, laiques i religioses. Les comunitats rurals d'aquell temps eren en general el resultat de la degradació del sistema esclavista —reforçat per transformacions locals coetànies—, cosa que significa que els camperols eren majoritàriament descendents d'esclaus, però no tots. A les contrades comtals, algunes de les primeres referències escrites en relació amb l'ordenació territorial, al segle IX, provenen dels monestirs. Em referiré aquí, òbviament, als femenins. S'inicien a l'albada de l'etapa comtal. L'autoritat residia en l'abadessa o priora, qui organitzava i gestionava la comunitat. Entre els que coneixem d'aquests primers temps cal citar el de Sant Pere del Burgal (Pallars Sobirà, 859), en principi mixt, encara que a mitjan segle X documentem l'abadessa Ermengarda, filla del comte Isarn, en un espai temporal en el qual el cenobi fou només de dones (Gavín 1981).

Però el més famós, sens dubte, fou el de Sant Joan de Ter o de les Abadeses (Ripollès, 885). Fins el 945 fou l'únic lloc de monges a Catalunya (Brugués, Boada i Costa 2019). Justifica, doncs, que el ressalti en aquest estudi. Neix de la voluntat d'enquadrament i control territorial del comte Guifré i la comtessa Guinedella, que funden l'abadia, a la qual donen en oblació, a l'edat de cinc anys, la seva filla Emma (c. 880-942) (Junyent 1976: 7-22). Ella governà el monestir durant quaranta-cinc anys, del 897 al 942, i hi exercí una intensa activitat, amb total immunitat i ple poder, segons l'atorgament patern (Esteve 2005: 2-5). Activitat que és documentada àmpliament en més de dues-centes escriptures —fundacionals, personals, monacals—. Portà a terme una ingent tasca d'ordenació i repoblament del ter-

3. Li diu: «Que et doni [Déu] en abundància la rosada del cel i la fertilitat de la terra. Amén. *Que el gra i el vi i l'oli amb tots els altres béns et ragin en quantitat*» (De mare a fill 1989: 177). La cursiva és meua, per emfatitzar i subratllar la importància donada als elements agraris.

ritori al Ripollès, les valls de Lilet, Ribes i Sant Joan, i penetrà també en punts fronterers, estratègics, al Berguedà i al Vallès. L'organització de l'espai es basà primer en la rompuda de terres. Tot seguit es passà a la creació d'una primitiva xarxa parroquial, un dels eixos vertebradors de la futura estructuració senyorial. A més de les esglésies del terme del monestir, es palesa una clara intencionalitat colonitzadora al triangle del Vallès—Congost i voltants, l'Ametlla, la Roca i Vilamajor.

Si Emma fou una dona excepcional, també ho fou Ermessenda de Carcassona (c. 972-1058), en molts aspectes. Adverteixo des d'ara que no glossaré ni la seva vida ni la seva singularitat, ambdós aspectes prou tractats per la historiografia. Ni entraré en el debat de si fou una dona autoritària, altiva i ambiciosa, o si, per contra, fou la comtessa «venustissimam uxorem eius [Ramon Borrell] magnificeque, [...] sub potentatu et presentia domnae Ermessindis comitissae, diuine legis operatricis magnificeque, [...] Quam uero dedicationem domna Ermessindis comitissa, Dei matrix, sunctaeque religionis seruatrix, [...] Ermesindis pia ac beniuola comitissa» (Gil Roman 2004: 172); o si s'assemblava mínimament a la tan actual, icònica i mediàtica, que protagonitza fins i tot una sèrie de televisió.⁴ El que ara m'interessa subratllar és la seva assumpció absoluta de les polítiques dels homes, en tots els àmbits.

Seguint-la a través de les petges documentals, la trobem en els negocis civils: donacions, cessions, vendes, compres, permutes i transaccions. També en els de caire familiar i patrimonial: acords matrimonials, testaments. I alhora exercint el màxim poder comtal: confirmacions de privilegis, dotacions religioses, eleccions d'abats i bisbes, restitucions i cessions de béns eclesiàstics, jurisdiccions, feus i alous. També, a més, en l'alta jurisdicció: presidint judicis i assemblees, signant sentències, testificant en les conveniències i rebent juraments de fidelitat. No manca tampoc la seva presència en campanyes militars: «In nomine Domini. Ego Guitardus, manifestum est enim quia domnus Reimundus, comite et domna Ermesinda, comitissa, uolunt pergere contra Spania cum comites, episcopis, uicecomitis, cum omnium exercitum illorum maximis uel minimis [...]» (Pladevall 1975: 37; Gil Roman 2004: 76). O en implicacions bèl·liques i conflictuals compartides amb altres grans dames de l'època, les quals defensaren igualment els seus dominis amb la llança i l'espasa, i/o mitjançant la via judicial.

Entre elles, cal tenir en compte Adelaida, vídua del veguer Guillem de Sant Martí Sarroca, qui protegí els drets de propietat de les terres ermes i els estanys de Calders del seu fill Bernat, encara menor d'edat, davant del tribunal comtal i en contra de les pretensions del poderós abat de Sant Cugat, el 1013 (Ruiz-Domènec 2006: 67). Altres generen conflictes familiars quan retenen propietats, com ho fa la segona esposa d'Oliba. Els germans, fills del primer matrimoni, s'alien per recuperar els alous, el 1090: «Manifestum sit enim quia damus illi terciam partem de ipsis alodios, 1 scilicet de terris et vineis et domibus et de ipso mobile que nobis tolled femina, uxor qui fuit paternoster Olibani olim defunctus» (PACB, 222). O un robatori d'una part d'un alou, quintana, cases i pou a Vilapiscina, protagonitzat per Rolanda, *femina*, amb els seus fills, cosa que genera un judici a la Canònica de Barcelona, el 1098 (DACCB, 1651).

4. www.ccma.cat/tv3/ermessenda/ [consulta: 1 de setembre de 2018].

El procés de privatització dels béns comunals i la patrimonialització il·legal de les terres que en temps anteriors eren del fisc s'han enfocat des de l'estudi de les mainades dels *iuniores*, companys d'armes i d'excessos. Garí (1984) analitzà les *querimoniae*, on es denunciaven les apropiacions de drets banals —quèsties, fòrcies, toltes, albergues— i que, paral·lelament, s'implantava el pillatge feudal: prestacions en treball inusuals i coercitives, mals usos, robatoris, saqueigs, violències, usurpació de drets. De mitjan segle XII (1157 i 1166) es conserven dues *querimoniae* dirigides per Guillem Ramon II de Castellvell contra el seu castlà, Berenguer. M'interessen les queixes de Berenguer contra Amafad, *domna*. L'acusa d'haver calat foc als boscos i d'haver-li ocasionat la pèrdua, per aquesta raó, d'astors i gavilans; d'arrencar els mollons del terme i moure'ls a favor d'ella; de prendre a un home seu les claus del castell i d'haver-lo foragitat; de robar a una pagesa tres cafissos d'ordi. Vers el 1162 Ramon Berenguer IV recull els clams dels homes —i les dones— de Font-rubí contra els veguers del comte: Ramon de Barberà, Berenguer de Bleda i la *senyora de Mediona*:⁵ els oprimeixen amb «magnas forces et toltes» i els arrabassen les collites. Coetani és un inventari de greuges de Bonet de Cogulada contra les «males fetes» de la seva senyora, Guilia de Banyeres. Declara que ella se li ha endut diners i la collita del mas de Salfores, i que un home de Guilia li ha robat animals, robes de casa i eines —«exades et reias qui erant in un ataud»— i tots els mobles de la llar. Quan es presenta per queixar-se, Guilia no li fa cap cas i, a més, l'obliga a jurar per la força que ni ell ni la seva dona no gosaran reclamar mai res.

També hi ha dones que reben feus, com ara Berenguera, vídua de Bernat de Fluvià, qui accepta la comanda dels castells de Camarasa i Cubells, de part de Ramon de Torroja:

[Co]mand[o ego Raimundus de] Torre[rubea] ad Bereng[aria], mulier de Bernard de Fluvia, qui fuit, ipsos castros de Camarasa et de Cubels. Et est sua femina. Propter hoc ut Raimundus de Torrerrubea se potius credere e fidare in illa de supradictos castros. Et si filius de Bernad de Fluvia qui fuit se clamaverit de ipsos castellos, domnia Berengera reiterasset ipsos castros de Camarasa et de Cubels in poder de domus Raimundus de Torrerrubea sicut abebat e tenebat ad ipso die que donus R[aimundus] camendabat supra [d]ictos castros. Et de contentione de ipsa honore e de Petro de Cubels, que domina Berengera teneat anparada ipsa honore de Petro de Cubels sicuti ipso die que domina Berengera anparav[it]. Et de ipsos clamateros que clamant ipsa honore que placitant ipsa honore de Pere de Cubels in [...] de domnia Berengera, mulier de Bernad de Fluvia, qui fuit. Et que abeasque de illis potuit garire per a [...] in ipsa honore que domina Berengera stabelescat ipsa honore cum consilio de domnus Raimu[ndus de] Torrerrubea (CDADC, 414).

I d'altres furten delmes de la carn, els formatges i la llana, com ho fa Grisa, senyora de Calonge i vídua del veguer Guillem, qui el 1203 reconeix el delictes i confessa que va robar violentament: «recognosco iniuste et absque ulla racione ut me et virum meum dictum, scilicet Guillelmum, olim defunctum, medietatem decimarum carnis videlicet et caseorum

5. La cursiva és meva.

et totius lane prephato monasterio [santa Maria de Serrateix] de manso Guillelmi Guadamiri rapuisse et violenter abstulisse» (DMSMS, 156).

Les dones no només combaten, lluiten, roben i actuen amb força. S'enfronten quan ho creuen necessari —amb raó o sense—, però m'atreveixo a suggerir que encapçalen conflictes en moments determinats, però que no són prova d'un tarannà continuat... No les trobem, per exemple, en actes similars als de les mesnades bel·licoses dels joves. En canvi, elles, les de tots els nivells socials i intentant superar qualsevol dificultat, es responsabilitzen de tirar endavant la família i la descendència, a més, òbviament, de sobreviure. A voltes, dones soles, amb empena i amb imaginació de supervivència, fan per assegurar-se el futur. Així ho demostra Engúncia, «femina», qui el 1100 dona a Guillem Bernat, a la seva esposa Ermengarda i als seus fills, un alou situat a prop de la vila de Cubelles amb la condició que l'han de mantenir i vestir mentre visqui: «dono tali modo: ut me teneatis et donetis ad me manducare et bibere et vestimentum omnibus diebus de mea vita. Ac de meo iure et potestate in vestra trado potestatis, ad vestrum alodium plenissimum proprium, ut faciatis inde vestram voluntatis sine blandimento de homine vel femine» (DACCB, 1667).

Economia i treball: lluites per la vida

A partir del buidatge documental explicat més amunt, he obtingut més de quatre-centes mencions de dones dels segles x-xii que apareixen en la documentació amb l'apel·latiu de *femina*. Amb això no defenso de cap manera l'ús quantitatiu de la informació que tenim, ni per la franja temporal ni pel subjecte d'estudi. L'objectiu, doncs, no ha estat aconseguir aquesta xifra concreta, però és obvi que un nombre de citacions tan poc menyspreable requereix interpretacions. D'una banda, algunes d'aquestes *feminae* pertanyien a l'aristocràcia; ens ho palesen les convinences feudals, on sovint apareixen com a mares dels qui juren per castells o es fan homes del seu senyor.⁶ Ben il·lustratiu és l'exemple dels juraments rebuts pel comte de Besalú que hi ha a continuació:

6. «Juro ego Rodlan, filius qui sum de Adaleiz, femina, ad te Guila, vicecomitisa» (CDADC, 136 [castell de Calonge, 1041]); «Juro ego Bermundus, filius qui fuit Belanes femina ad te Raimundus vicecomitem, filium Gila vicecomitise» (CDADC, 162 [castell de Cardona, 1053]); «Juro ego Bernardus, filium de Gersenda femina, ad te Guilelmum, filium de condam Guila femina, et ad te Ermengardam, filiam de condam Disposia femina» (PACB, 28 [castells d'Arraona i Callús, c. 1054]); «go Guillelmus filius qui sum Adaleiz femina, no dezebrei tibi Andreas filius qui es de Amaltrud femina» (DMSJA, 28 [castell de Milany, Santa Maria de Besalú i Sant Pere de Camprodon, 1054-1082]); «Juro ego Raimundus, filius qui sum Guille vicecomitissa, tibi domne Almodis comitisse, filia qui es Amalia femina» (CDADC, 174 [Cardona, 1056]); «ego Guillelmus, filius qui sum Adaleiz femina, no dezebrei tibi Andreas, filius qui es de Amaltrud femina» (PACB, 41 [Sant Joan de les Abadesses, 1055-1066]); «Juro ego Arnallus, filius Sicardis femina, ad te Ekardo, filium Ermetruite femina» (CDADC, 294 [castell de Solsona, 1055-1098]); «Juro ego Bernardus Berengarii, qui fuit filius Stephanía femina, tibi Fulchus Fulchoni vicecomitis, qui fuisti filius Guille femina» (CDADC, 296 [castell de Castelltallat, castell de la Molsosa, 1087-1099]); «Juro ego Reimundus Seniofredi, filius qui fui de Engilrada femina, ad te Guilelmum Bernardi de Odena, qui fuisti filius de Guilla femina» (PACB, 53 [castell d'Arraona, c. 1074]); «Juro ego Gerallus Poncii, filius qui fui Lexcardis femina, tibi Berengario co-

Iuro ego Ademar, filius qui sum de Adalgards femina, tibi Bernardo comit., filius qui es Stephania comitisse, ut de ista hora in antea fidelis ero tibi per fidem rectam, sine engan, sine fraude et male ingenio et sine ulla decepcione [...]. [Iuro ego] Berengarius Cap[...], filius qui sum Ermessendis femina, tibi Bernardo comite, filius Stephania comitissa [...]. Vulgara, filius qui fui de Stephania femina [...]. Iuro ego Raimundus Ademari, filius qui fui Sicardis femine. † Petro Udalgario, vicecomite Fenioliotensi, filius qui sum de Gilla femina [...]. Iuro ego Raimundus Ademari, filius Sicardis femine condam. Iuro ego Guillelmus Petri, vicecomes Folionatensis, filius qui fui Amaltrudis femine, tibi domne Bernarde, Bisildunensium comiti, filius qui es Stephanie comitisse. Iuro ego Petrus Guillelmi, filius qui fui Elliardis femine, tibi domne Bernarde Bisildunensium comite, castrum de Monte Acuto quod vocant Corzc et omnem honorem tuum quem hodie ubique terrarum habes vel in antea adquisieris. Iuro ego Petrus Raimon Cavarochas, filius Sicardis femine. Iuro ego Arnallus Guillelmi de Castellar, filius Ermengardis femine, tibi domne Bernarde, Dei gracia Bisildunensium comes, filius Stephanie comitisse, castrum de Monte Acuto quod vocant Cocz sive castrum de Palatiolo quod vocant Balloria et omnem honorem tuum quem hodie ubiq[ue terra]rum habes vel in antea adquisieris. Ego Gauzelmi Bernardi, filius que sum Arsende femine. [Iuro ego] Bernardus, filius qui fui Ermessendis femina, tibi Bernardo comite, filius Estephania comitissa. Iuro ego Willelmus Udalgari, filius qui fui de Stephani femina. Ego Gaucerandus, filius qui fui de Guila femina. Ego Ugo Dalmacii, filius qui sum Arsindis femina atque vicecomitise. Bernardus Ugonis, filius qui sum Bellesindis femine. Arnaldus Raimundi, filius qui sum Ermessindis femina. Guillelmo Remundo, filius qui sum de Ulliardis femina. Arnallo Remundo, filius qui fui de Amaltrud femina. Arnal Bernard, filius qui sum de Ermen-gards femina. Raimundus Guillelmus, fratri tuo, *filius Stephania*. [Iuro ego] Guillelmus Bernardi, qui vocor Bernardus Adalberti de Navata, filius Adalaidis femine. Iuro ego Aimericus, filius Fidis femine, tibi domino Bernardo, *filius Stephanie*. Iuro ego Arnallus Guillelmus, vicecomes Feliotensis, filius Amaltrudis femine. Iuro ego Arnallus Arnalli de Lercz, filius qui fui Arsindis femine que est conda[m], tibi domne Bernarde, Bissillunensium comite, castrum de Rocha Bruna cum omnibus suis pertinenciis. Iuro ego Bernardus Adalbertus, filius Adalaidis femine, tibi Bernardo comite filius Stephanie comitisse. [Bern]ard, filius Amaltrud]. [...] *filius qui sum Madalene* (PACB, 376 [1070-1107]).⁷

miti, filio qui fuisti ad Adalmodis comitisse» (PACB, 178 [castells de Caseres del Castell i Cubells, 1086]); «Iuro ego Bernardus Guillelmi, filius qui sum Ermesendis femina, vobis Guillelmo Reimundi et Alberto, fratribus, quia de ista ora in antea fidelis ero vobis de vestra vita et de vestris membris qui in vestro corpore se tenent, et adiutor ero vobis de vestro onore quem modo abetis vel in antea adquisieritis cum meo consilio, qui la us tolent o us en tolen, contra cu[nc]t[o]s omnes vel feminas» (PACB, 205 [1068-1088]); «De ista hora in antea iuro ego Ermengaudus comes, filius qui fui Adalaidis femine, tibi Bernardo comite, filius qui fuisti Stephanie femine, no te dezebire de tua vita neque de tuis membris quae in corpus tuum se tenent» (PACB, 244 [1066-1092]); «Miro Riculfo, filius qui fui Adalaidis femina, fidelis ero ad Guilelmum comitem, seniore meum, filius qui est Adalane comitisse» (PACB, 283 [castells de Salses, Espà, Gòsol i Quer Foradat, 1068-1095]); «Ugo Dalmatius, filius qui sum Arsendis femina, fidelis ero ad te Guilelmum comitem, seniore meum, filius qui es Adalane comitisse» (PACB, 284 [castells de Cadercino i Ellesindi, 1068-1095]); «Berenguer, qui fuit filius de Orfetta femina, a te Willelmo Reimundo comite» (PACB, 285 [Castell de Peguera, 1068-1095]); «Iuro ego Petrus Bernardi, filius qui fui de Exulina femina, per Fulchonem episcopum, seniore meum» (PACB, 288 [castell de Cardona, 1092-1095]); «Iuro ego Bernardus, filius qui fuit Ermessindis, femine, quod ab ista ora in antea fideles ero ad domum Sancti Petri Castri Serrensis» (CDSPC, 349 [Sant Vicenç de Cardona i Sant Pere de Casseres, c. 1099]); «De ista hora in antea ego Poncius Geiraldi, filius qui fuit de Sanca femina, fidelis ero per directam fidem tibi Arnallo Guillelmi, filius qui fuisti de Amaltrudis femina, de tua vita et de tuis membris que in corpore tuo se tenent» (PACB, 337 [1095-1102]).

7. Marco amb cursiva les poques vegades que qui jura es diu fill d'una dona que no sigui *femina*. En aquest cas concret, vint-i-tres són fills de *feminae* vs. tres que no ho són; és a dir, ho són un 13 %.

Com és fàcil de comprovar, majoritàriament els qui juren són homes, cosa que no significa que elles no fossin a voltes senyores feudals, encara que era així en una proporció mínima. Veiem Adelaida —«ego, Adalaidis femina, filia que fui de Senecundis femina»— o sia, *femina* filla de *femina*, jurant fidelitat a Ramon Berenguer I i Elisabet, comtes de Barcelona [1039-1050] (PACB, 23); o Ramgarda de la Marca, comtessa de Carcassona, jurant fidelitat a Guillem Ramon I, comte de Cerdanya, vers el 1067:

De isto hora in antea ego Rengardis femina, filia qui fuit de Amelia comitissa, no desebre Willelmum, filium qui est de Adala comitissa, de sua vita neque de suis membris que in corpus suum se tenent neque de suis comitatos aut comitatu neque de suas terras neque de suos fevos aut alodes neque de suos castros aut castellum neque de homnem suam honorem quas hodie abet aut in3 antea adquisierit (PACB, 45).

És interessant subratllar els béns als quals alludeix Rambarga: comtat, terres, feus, alous i castells, elements tots ells de la primera ordenació del territori. Belisenda, en canvi, no és tan poderosa com Rambarga, però posseeix el feu de Tagamanent, i per ell jura fidelitat al vescomte Ramon [Folc I de Cardona], fill de la vescomtessa Guisla, i a la vescomtessa Ermessenda, filla de la vescomtessa Ermessenda [de Girona]:

[...] et ad defendere contra omnes homines vel feminas ipsam [...] habetis vel habere debetis et inantea per meum consilium adquisieritis a ipso castrum de Tagamanent sicut cum omnes [...]zas qui pertinent ad ipso castello, simul cum ipsam honorem qui pertinet ad supradictum castellum, ego suprascripta Belisinda non vos o toltre nec os entolre et de suprascriptum castellum potestatem non vos ena[li]enare quantasque vos eam mihi requisieritis (CDADC, 273 [1054-1086]).

Hi havia, doncs, termes castrals, xarxes parroquials, feus i alous, al segle xi. Trobo algunes d'aquestes *feminae* liderant accions rellevants. És el cas de la monja Spana, qui rep, el 996, un alou a Ribes que li atorga la comtessa Ermengarda de Cerdanya en un llegat testamentari (DMSJA, 2). Elles són també presents a les primeres línies de conquesta. Hugona compra la meitat d'una torre amb alou a Valldossera, al terme del castell de Montagut, «a l'extrem del comtat de Barcelona» (DMSMSC, 4). El 1008 Bulgarà, prevere, Bonesind, sacerdot, i Guillem, laic, testifiquen davant del jutge Oruç i sobre l'altar de l'església de Sant Martí, a favor de Beliarda, *femina*, muller del difunt Guillem, per haver estat testimonis de les escriptures de venda, permuta i donació dels alous que foren del difunt, situats en diferents indrets del comtat barceloní, així com a les parròquies de Parets i Martorelles, i a prop del riu Besòs, les quals havien estat destruïdes durant la presa de Barcelona pels sarraïns. Aquest esment de la pèrdua de legitimitat patrimonial per culpa de la ràtzia queda ben explícit: «Et fuerunt perdictas scripturas in Barchinona civitate, quando fuit capta a sarracenis» (DACCB, 108). La intenció d'anar a viure en terres de frontera ens la transmeten de manera ben contundent els consorts Geribert i Eiga, *femina*, els quals permuten amb la seu barcelonina, el 1012, uns alous a Riurubí i Sant Andreu per un altre situat «in marchia inferiore, in terminio castrum Olertula» (DACCB, 184). Alhora, en algunes donacions s'entreveuen rastres de poblaments anteriors, com ara les artigues: el 1034 Odda, *fe-*

mina, lliura al monestir de Ripoll tres masos, un d'ells «ad ipsas Artigas» (Ferrer, Mutgé i Riu 2001: 405).

També és conegut el cas de Guineguilda, la principal en rebre la carta de donació de Cervera en un contracte d'aprisió atorgat per la comtessa Ermessenda:

[...] largientes vobis Guineigilde, femine, et filius tuis Mirono et Guilaberto et Amato, et vobis Bernardo Guifredo e uxori tuae Santie, et Bonofilio et uxori tue Amaltrudi, aliquid per gratiam nostrae munificentiae, donatores sumus vobis, sicuti et damus, terram nostram heremam adiacentem marchiae comitatus Ausonensis, cum ipso puio et castellare quod ibidem est, dictum Cervaria, quod vos contra infestationem paganorum positi ante habitatores marchiarum omnes, per vestram apprisionem, et turris constructionem in vestro iure iam retinetis [...] (PACB, 172).

Porto a collació aquesta donació de terra erma, puig i fortalesa, a l'extrem de la marca d'Osona, a Cervera, el 1026, per tal que l'habitin contra els pagans —musulmans—. El document és important car palesa la voluntat repobladora i la implicació de tres famílies: l'encapçalada per Guineguilda, a més de la de Bernat Guifré i Sança, i la de Bonfill i Almatruit. Però el que a mi em sembla encara més important és que Guineguilda és una *femina* i que aquest títol no significa que sigui solament una dona, com s'ha interpretat sovint.⁸

[...] sic dono tibi: ipsa vinea ad hos annos IIII legitimus, ut tu ea abstrahere facias de sua heremitate et ad obtinam vineam eam perducere et cavare et morgonare et fodere et omnes suas culturas vel laborationes in ea perpetrare, sicut decet optima vinea; fructus tamen quod Deus ibidem dederit infra istos quattuor annos, dividere faciamus per medium absque fraude. Et quando fuerint isti quattuor annos completi, si obtine fuerit ipsa vinea advineata, dividere eam faciamus per medium, ut una medietas sit tua, alia medietas sit mea. Pro quibus legibus teneas tu et posteritas tua ipsa medietas sine ulla calupnia, in ea videlicet ratione: ut non liceat tibi vindere nec inalienare nec in alico loco transferre nisi ad me aut posteritas mea aut quibus ego dimisero. Quod si tibi necessitas exigerit ut ipsa tua porcione venundare volueris, emere eam faciamus, sicut iuste preciatum fuerit ad bonis hominibus. Quod si forte noluerimus emere ad iusticia, licitum tibi fiat vindere quicquid volueris. Quod si ego donatrice aut aliqui de progeneis meis in ad usum tibi venerit aut si te abstulerit tua medietas per aliquo casu, componere tibi faciat in vinculo solidos L monete grosse barchinonense, et in antea hoc adimpleat quod spondit supra (DACCB, 310).⁹

La documentació relativa a aquestes dones potents ens mostra també les tipologies d'accés a la propietat de la terra des dels moments més antics.

8. Vinyoles (s.d.).

9. El dret de prelación estipulat en quaranta dies queda explicitat en l'establiment «causa precaria plantandi» signat a Sarrià el 1069: «Ego Gerraldo Compagni et uxori mea Eiculina femina donatores sumus tibi Bernardus, ea cum tueque progenies [...] hoc tamen ut pars tua non sit tibi licitum vindere nec inalienare nisi nobis, prescriptis donatoribus, si emere eam voluerimus per directum; et si noluerimus aut noluerint facere infra /10 primos XI dies, postquam commoniti fuerimus aut fuerint, sit vobis licitum ex vestra partione quicquid volueritis facere ut faciatis» (DACCB, 1186).

En primer lloc, l'aprisió, o ocupació de terra erma sense propietari, a fi de posar-la en conreu. Va ser una iniciativa individual per part de la pagesia, però també un mecanisme del poder comtal per tal d'afavorir el repoblament, sobretot als segles VIII-X, estratègia colonitzadora que generà els alous (Congost i To 1999: 68). El recull documental se'n fa ressò, com a mostres la venda de terra i vinya al comtat de Berga el 928: «Ego Astucia, femina, et filio meo Campio et uxor mea, Ranoviga, vinditores vobis Singefredus et uxor mea, Virgilia [...] advenit me per aprisionem» (DMSMS, 5); i el 1011-1012 la donació testamentària al monestir de Santa Maria de Serrateix, en aplicació del testament d'Alba, d'un alou situat al comtat de Berga, al terme del castell de Vallmanya: «alodium suum quam illa habebat vel abere debebat per qualicumque voce, qui illi advenit de parentorum *sive de aprisione*» (DMSMS, 56). Estructures indicatives de repoblament i feudalització del territori afloren en la venda efectuada el 1067 per Elhiarda i Adelaida, germanes, a la quadra de Sant Valentí (DACCB, 1153). La senyora del castell de Sant Martí —«Ego Guilia femina, domina katri Sancti Martini»—, filla de Gombau de Besora, és alhora propietària dels drets de l'església de Sant Valentí Màrtir, al Penedès, al terme del castell d'Olèrdola, és a dir, en plena Marca (DACCB, 1183). Significativa és també la venda de dues peces franques de vinya i una de terra al comtat de Manresa el 1118: «vinditores sumus vobis Gerbertus Mironi et uxori tua, nomine Adalendis, pecias IIas vineas et pecia I terra, que tenet Ermetruit, femina, nostrum francum alodium propium qui mihi advenit ad me Gerberti *per presione*» (DSLML, 28).¹⁰ Fixem-nos, en aquest darrer cas, que la terra franca la té Ermetruit pels venedors; per tant, ja hi ha la incipient gradació feudal sobre la propietat: eminent i útil.

En segon lloc, la complantació, repartiment de la propietat de la terra entre qui la ceix i qui la pren, i que estableix l'obligació del prenedor de «*edificare et plantare vineam*», entenent per *edificare* la construcció d'alguna protecció contra animals i lladres (Bonnassie 1979: 60). Va ser un sistema habitual dels propietaris, laics i eclesiàstics, que entregaven les terres als pagesos perquè les treballassin en arrendament, i si plantaven vinya a mitges podien arribar, amb el temps, a gaudir-les en propietat (Salrach 1995: 131-132). El meu recull conté, òbviament, referències que reflecteixen el sistema. El 1009 Cusca, anomenada Adalgarda, permuta a Bernat una terra i una vinya situades al comtat de Barcelona, al terme de Premià, «*ipsum meum aulodem et ipsa vinea et ipsa voce complantaria, totum ab integrum*», a canvi d'una «*pelicia iespanes scaparada per III mancusos in rem valentem*» (DACCB, 128). Altres documents són més explícits; per exemple, la venda d'una mujada de vinya, efectuada per Altemir i Sindolo el 1017, al bisbe de Barcelona, Deodat. La parella declara que la vinya la van complantar amb la suor del seu treball, «*et per nostre sudoris laborem, quod nos eam complantamus et advineamus in terra de Sancta Eulalia Sedis Barchinona*», i detallen que venen vinya, ceps, tanques i marges (DACCB, 268).

Raquel i Adalbert venen el 1015 a Goltred una vinya al comtat de Barcelona, al Vallès, al terme de Purcià, la qual té «*Richelle femina per scriptura preccaria mea, [v]el per mea complantacione*» (DACCB, 229).¹¹ Cal senyalar aquí l'esment de Raquel en confessar que

10. La cursiva és meva.

11. La cursiva és meva.

té la vinya per complantació o per carta precària, que vindria a ser un establiment primerenc que legalitzaria una aprisió anterior. Em sembla rellevant subratllar-ho, car ens indica un procés vers noves formes de tinença agrària; ja no es tracta d'una ocupació simple, sinó del pas següent, ja ratificat pel dret. Per aprofundir aquest aspecte, porto a col·lació l'establiment —a l'escriptura dita carta precària— d'unes vinyes ermes al territori de Barcelona, al lloc dit Terrers Blancs, que Adelaida fa a Ranesmir el 1019. Estipula que ell les treballarà durant quatre anys,¹² els fruits seran a mitges i, una vegada passat aquest període inicial, ella tindrà dret preferent de compra sobre la meitat de Ranesmir. És a dir, el dret de prelatió, que en temps posteriors coneixerem amb el nom de fadiga, ja està aquí esbosat. Evidentment, hi ha altres formes d'accedir a la propietat: per herència, dot, compra, bescanvi, deute o penyora.

Ben explícita, pel que fa a les tasques agràries que s'han de desenvolupar en l'establiment, és la donació efectuada el 1019 per Bremon Miró i la seva esposa, Terès, *femina*, a favor de Mir Bernat, a condició que treballi l'alou i les vinyes que es troben al comtat de Barcelona, al terme de Desvern. Les feines que ha de realitzar, relatives al conreu dels ceps, són les de trencar, cavar, podar i colgar: «sic donamus tibi: ipsa omnia supra scripta, ut benefacias ipsas vineas laborare omnes suas laboratione, id est, exabrire,¹³ podare, fodere, morgonare;¹⁴ et fructus quod Deus ibi dederit, abeas tu ipsa medietate et nobis alia medietate absque fraude» (DACCB, 941). En aquest establiment ja s'apunta una primerenca obligació d'explotació a perpetuïtat, diferent de la donació en feu: «et nobis donamus tibi a diebus nostris et de filiis nostris, a quale nobis laxaverimus, a diebus vite tue et ad illi homine que tibi voluisti laxare, ut similiter faciant laborare, ego Bermundi cum uxori mea donamus tibi semodiata I de vinea a fevum».

Hi havia diverses formes de vinculació a la terra, també en aquells primers temps. Per exemple, la següent, del 1062, a Finestrelles. Guillem i el seu fill Pere estableixen a Orúcia, *femina*, esposa de Guillem, mitja mujada de terra erma, amb la condició que la treballi, i la mitja mujada de vinya contigua, propietat dels donadors. Si la terra no rendeix, la donació no serà vàlida, i si Orúcia tingués un fill de Guillem, la mitja mujada de vinya seria per a ella i el seu fill, però en cas contrari, Orúcia gaudiria de la vinya mentre visqués i després de la seva mort seria de Pere, fill de Guillem (DACCB, 1041). Crec que aquí el protagonisme femení en relació amb l'explotació agrària és més que inqüestionable, deixant de banda segures tensions familiars que, malgrat l'austeritat documental, es palesen. Ben interessant resulta també l'establiment de tres peces de terra aloeres al comtat de Barcelona, a les parròquies de Santa Eulàlia, de Corró d'Avall i de Santa Maria de Llerona, el 1070,

12. Vegeu-ne un altre exemple a Provençals, el 1044, per a set anys: «ad complantandum vinea per precaria ad partes laborandum» (DACCB, 657). I a Sarrià el 1069 també per a set anys: «causa precaria plantandi» (DACCB, 1186). El pas de quatre a set anys es manté; cf. l'establiment d'una mujada de vinya a Provençals: «prefata terra sub tali convenientia: ut eam optime plantetis et advineetis de bonas vites ad hos annos primos VII venientes, et laboretis bene et circumvaletis» (DACCB, 1193).

13. *Exabrire*: eixobrir, cavar al voltant dels ceps de vinya (Veny i Massip 2013: 74).

14. *Morgonare*: fer murgons; colgar sarments perquè produeixin ceps nous; antigament s'escrivia més sovint *morgonar* (DCVB).

atorgat per Guila, *femina*, i els seus fills, a favor de Pere Bernat i la seva esposa, Blancúcia, *femina*:

[...] sic donamus per dictas tres pecias de terras ut eas plantetis et edificetis ut dicatur boni homines que ipsas terras bene sunt edificatas et advineatas et quando ipsas terras erunt advineatas et condirectas sicut dicte bonas vineas vos eddificatores abeatis in ipsas terras et vineas ipsa medietate per alodium vos et posteritate vestre. Alia medietate abeamus nos donatores et posterii nostri. Et qua erunt advineatras per dictas terras ipsum fructum qui inde exierit in quale annum vobis placet abeatis illum totum. In tali modo donamus vobis ipsas terras et ut si vindere volueritis ipsum vestrum directum non fuisse vobis licitum vindere nisi ad nos donatores si iuste voluerimus emire. Quod si iuste non voluerimus emire per directum sic ab hominibus bonis iuste fuerit adpreciatis infra xxxxta dies licencia abeatis ad vindere ipsum vestrum directum ad simile persona quam vos estis (AMSMB, 7-8-35 (C-11)).

És a dir: els qui reben l'establiment s'han compromès a plantar i edificar, tal com els acceptaran els prohoms del lloc, i quan les vinyes estiguin en condicions, en gaudiran la meitat per alou, sempre més. L'altra meitat se la reserven els establients. Els fruits seran íntegrament per als conreadors. A més, si volen vendre les vinyes, haurà de ser amb el permís dels propietaris, els quals es reserven el dret de retracte de quaranta dies.

El procés vers la feudalització continua traspuant en vendes encobertes posteriors. El 1092 Guillem Galí i la seva esposa, Ledgarda, «venen» a l'església de Santa Eulàlia de Mèrida de Vilapicina una terra situada al terme de Sant Andreu del Palomar, que posseeixen per complantació —«per ipsum nostrum complanter»—, sota aquestes condicions:

[...] tali modo et tenore: ut nos teneamus quamdiu vivimus, et obtine eandem vineam laboremus, et deum ad [omnia] iam dictam ecclesiam fideliter ipsum quartum et ipsam tascham per unumquemque annum. Et si nos noluerimus laborare eadem vinea cum ipsa terra, sicut iam supra dictum est, emendemus si aliquid in eam defraudabimus et postea accipiat alius eadem vinea qui melius laboret eam ad opus iam dicte ecclesie.

Condicions que signifiquen el següent: han venut el seu alou a la parròquia per vint-i-sis sous de moneda de Barcelona, amb la qual cosa s'asseguren el gaudi, el treball i la sostenibilitat de la vida, a canvi de prestar anualment a l'església el quart i la tasca (DACCB, 1544). En relació amb el pagament de censos, una altra referència és la de l'establiment d'una parcel·la de terra amb casa, cort i vinya a la vila i la sagrera de Santa Eulàlia de Provençana, efectuat el 1098 per Ramon Guillem, subdiaca i canonge de la seu de Barcelona, a favor dels esposos Guillem Joan i Elhiarda, *femina*, i dels seus descendents. Els qui reben l'establiment s'obliguen a pagar cada any, per Sant Pere, un cens d'una emina de forment —«Et donetis per unumquemque annum mihi vel ad ipsam Canonicam, ad festam Sancti Petri emina I frumenti per censum predictis domibus»—; els béns no poden ser d'un altre senyor que la canònica —«Et [non] habeatis licitum de hoc alium sive senioraticum facere vel proclamare nisi me donatore vel ipsos ca[no]nicos post me»—, que a més es reserva el dret de retracte:

Ego vero vel illi mei successores, si inter xxx dies quibus comonitus fuero a vobis sive fuerint, noluerio sive noluerint [predictis domibus emere], habeatis sive habeant potestatem vendendi et inalienandi pre[ict] is domibus omnibus hominibus vestris similibus, qui michi vel ad prepha[tam] Canonicam tribuant [pre-di]ctum censum in prelocuto termino (DACCB, 1656).

Les estratègies no van en una sola direcció. M'equivocaria si ingènuament pensés que sempre s'entrava en esquemes més feudalitzats a partir de la feblesa dels més humils. També els poderosos incentiven les dependències i/o són proclius a «l'ajut de les febles», com succeeix el 1104 amb un alou a Cornellà que Eigulina, *femina*, havia donat al monestir de Sant Pere de Casserres. Li revoquen la donació que ella els havia fet anteriorment i li concedeixen que el pugui disfrutar en vida i quan mori que el retorni al cenobi, sota condició de prestació d'un cens anual d'una emina d'ordi i un parell de capons (CDSPC, 364). És evident que els monjos no cobegen interessos econòmics; em decanto per la voluntat de consolidació de les relacions economicofeudals.¹⁵ Ben entrat el segle XII, la prestació de la tasca és un fet consolidat, com demostra la resolució dels plets entre Dalmau i Ermengarda i l'abat Bernat, el 1130, a causa de la tasca del pa, del vi i de la fruita d'un alou i mas que fou de Riquella Rubiana, *femina*. Trenta anys abans, el pare de Dalmau havia començat a pagar per l'esmentat alou i mas, dels quals, inicialment, la difunta Riquella Rubiana havia lliurat la batllia, el senyoratge i una lliura de cera a Sant Llorenç (DSLML, 53). La transició vers l'asserviment ens la reforça la donació que el 1131 els esposos Guillem i Arsenda fan del seu alou a Vilamajor a l'orde del Temple; ells el retindran a canvi del pagament de la tasca i d'un parell de gallines (PACB, 640). Uns deu anys i escaig més tard, la fórmula de l'establiment ja apareix quasi del tot completa. Pere Vell estableix a favor de Bernat de Pradell, la seva esposa, Magença, *femina*, i el fill d'aquesta, Berenguer, una parellada de terra a Parets del Vallès, al lloc anomenat la torre d'en Malla, a cens d'un parell de capons, la tasca i el braçatge dels conreus i la sisena part de la verema, i amb la condició que hi edificuin un mas. Es paguen dos morabatins d'entrada (PACB, 792).

Hi ha vendes més destacades que d'altres, com ara les de molins, ja que són un dels destrets senyoriais fonamentals i, alhora, transparenten una potència econòmica i social inqüestionable, tant pel que representa la inversió en una construcció d'aquesta envergadura, com pel que fa al control de les aigües, indispensables per al seu funcionament. La primera menció del meu recull documental és la d'una meitat d'un molí a Vallfogona de Ripollès el 942. La compradora és una dona sola, Bonita, *femina*.¹⁶ La venedora és una altra dona, Guimera, que té cinc fills (PACB, 7). El 990, Trotil·la, *femina*, ven a Auderic, l'abat de Sant Pere de Galligants, un molí que té a Santa Eugènia de Ter (CDSPG, 6). Sendred i Adelaida, *femina*, venen dos molins a Vilallop (Vallès) el 1004 (DACC, 46).

15. No és estrany, doncs, trobar pocs anys més tard documents d'infeudació: els germans Pere i Galceran Ricard, el 1116, donen a Guillem Ramon de Campsentelles una cavalleria de terra al Vallès; a canvi, Guillem s'encomana als donadors i els promet fidelitat i servei (PACB, 476).

16. En una donació al monestir de Santa Maria de Serrateix el 1065, Sunifred lliura dos aous, un de seu i un altre que havia comprat la seva primera dona, Doda. Ambdós es troben al comtat de Berga, al terme del Castell de Pinós (DMSMS, 107).

El 1007 una àvia, Argelló, *femina*, juntament amb el seu fill Riculf, l'esposa d'aquest, Sibilla, i la seva neta, Orúcia, venen a la vescomtessa Engonça un molí que tenen al terme del castell de Clariana, al comtat d'Urgell (CDADC, 36). Bellúcia, *femina*, que té tres fills i una filla, ven cases, horts, terres, vinyes i un molí al castell de Besora, a Osona, el 1025 (DACCB, 391). Consistent també és la venda, el mateix any, d'un farraginar amb arbres i pou al burg barceloní, extramurs, al Merdançà, efectuada per Enguncia, *femina*, que té fills i filla (DACCB, 386). I fins més d'un segle després, elles, les dones, continuen gestionant molins; així ho fa la marquesa d'Argelaguet, a Sant Llorenç del Munt, el 1187 (DSLML, 174). El 1037 es detallen els elements d'un molí a Palau: «ipso molino cum ipsas molas, et ipsa ferramenta et sua usulia sicut molere debet, cum ipsas figeres, ipsa medietate et in ipso reg» (DACCB, 561). El 1065 Bonfill, sacerdot, i Susanna, *femina*, donen al monestir de Sant Pere de Casserres un alou franc a Osona i la seva part del molí de Pell Curta (CDSPC, 231). El 1082 Joan i Borrell, germans, venen a Tecellí i a la seva esposa, Or, *femina*, la meitat dels drets que tenen sobre un molí situat a la riba occidental del riu Besòs, per la gens menyspreable quantitat de dos-cents cinquanta mancosos d'or (PACB, 128), i quatre anys més tard empenyoren el molí d'Estadella, també al Besòs (PACB, 177). El 1088 Maressenda dona a la seva filla Adelaida dues peces de terra que anomenen Ballavídua, una figuera i la meitat d'un alou, consistent en terres, vinyes, arbres fruiters, cases i un molí amb rec i cap-rec, que té a Bigues, Cànoves i Castell, situats al comtat de Barcelona, als termes de Montbui, Montseny, Provençana i Sant Boi (DACCB, 1494). El 1199 Ermessenda de Clarà, amb la seva filla Berenguera i els seus nets Arnau i Guillem, concedeixen a l'església de Solsona, a l'almoïna i a Pere, el prior, que puguin reedificar dos molins que hi ha al riu Altés, al lloc anomenat Penyafidel. Les condicions són: que les dues parts tinguin cadascuna la meitat dels molins i que Ermessenda i els seus hi puguin posar un moliner, que tindrà una tercera part de cada meitat (DADS, 604).

Les *feminae* són dones poderoses, com hem vist en tots els exemples precedents i com veurem més avall. Elles són en tota la casuística, ja sigui com a protagonistes, ja sigui com a acompanyants. Ben entrada la segona meitat del segle XII, van desapareixent de la documentació amb el títol de *feminae* i, endebades, prenen el de *domnae* o *dominae*. N'és un exemple la donació de dues peces de terra aloeres a Anglesola, el 1163:

Ego Arsen de Espuniola domina, cum filio meo Guilelmo, per hanc presentem scripturam donacionis nostre donamus Sancte Marie Celsone et eius canonicis duas pecias alaudii quas habemus et habere debemus, unam in termino de Barbenz et aliam in termino de Anglerola [...] (DADS, 386).

Polítiques femenines

Abans d'entrar en profunditat en aquest apartat, crec que cal fer un aclariment per tal que el lector no avesat a les subtileses de la recerca històrica feminista entengui la distinció entre les «polítiques masculines» de l'epígraf tercer i les «polítiques femenines» que abordaré aquí. Se'm podria objectar que la política és una, amb independència del sexe, però no

és així. Més amunt hem trobat les dones immerses i encapçalant actes de rompuda de terres, de repoblament, de força, de lluita, d'establiment a la terra i d'exercici del poder en múltiples vessants. Ara les veurem fent les accions pròpies de les dones: les de mediació i relació.

Com més m'endinsó en l'estudi de la documentació, més convençuda estic que les maniobres i estratègies familiars les acostumaven a gestionar les dones, sobretot si eren dones poderoses, encara que de cara enfora el protagonisme fos dels homes.¹⁷ L'àmbit de la llar continuava sent un espai femení i, en ell, elles manaven (Cuadrada 2015b). No tan sols pel que fa al funcionament intern i als mecanismes de supervivència, sinó també pel que fa als objectius i interessos de la transmissió del patrimoni i a les estratègies matrimonials.

Des d'una òptica d'història de les dones, Milagros Rivera (1988: 53-71) obrí una via de recerca que, malauradament, no va tenir gaire continuïtat. Marcava una fissura entre un «dret que no afecta a les dones» i allí esmentava comtesses «amb una extraordinària personalitat» —Almodis o Ermessenda—, mentre es planyia quan constatava que «no eren les filles les que normalment heretaven el feu». Lamentava constatar que no apareixien les dones que aprisionaven terres —acabem de veure que sí que hi eren. I l'altra banda del tall l'anomenava el «dret que afecta a les dones».¹⁸

En aquest segon apartat és quan resulta més suggeridora. Cita Lalinde (1963) a fi de distingir les dues grans etapes en l'evolució del dret matrimonial català: la primera va del segle IX a la primera meitat del XII;¹⁹ la segona, del XII al XIV. Aquest desplaçament, des d'una perspectiva jurídica, es coneix com el trànsit del dret visigot al dret comú. La primera època ve marcada per la vigència de les lleis visigodes —*Liber iudicum*—, les quals comprenien un règim de separació patrimonial entre marit i muller, atenuat per un sistema de donacions i contradonacions al llarg del matrimoni. A l'inici la més sovintejada va ser el *decimum*, el dot del marit, que sovint podia referir-se a la dècima part dels béns que l'home tenia i que atorgava a la futura muller en esposar-la. Pot interpretar-se com una mena de preu que ell pagava per ella, qüestió que denotaria la continuïtat amb les lleis godes, però hi ha qui hi veu una voluntat d'afavorir la dona —el *decimum* serà d'ella sempre— i de fer-la propietària de béns immobles que incentivaran la seva complicitat en l'àrdua tasca del repoblament del territori.

El *decimum* apareix sovint, des dels inicis del segle XI, a la documentació que he recollit. Sempre es tracta de *feminae* que justifiquen la propietat del bé immoble que transfereixen, com es pot veure a continuació: el 1001 «Marchucio et Gotmar et uxores nostr[as] Bla]nchuc[ia et Ch]uindeverga feminas venen una peça de vinya, Qui nobis avenit a nos

17. Sempre recordaré la ponència —malauradament mai publicada— de Montserrat Soronellas en un curs d'estiu de la Universitat Rovira i Virgili que vaig dirigir el 2005. Ella parlava de dones pageses de la Cerdanya, grans propietàries, a la darrera del segle XVIII i ens deia que practicaven, i hi convidaven el rector, la «política de la xocolata calenta i el vi dolç». Fantàstica manera d'il·lustrar les maniobres femenines...

18. M'he inspirat en aquesta divisió quan jo he fet la meua i parlo de polítiques d'homes i polítiques de dones.

19. És important observar la correspondència amb l'extinció progressiva del terme *femina* vista en l'apartat anterior.

omines de ienitores nostros et *a nos feminas per nostrum decimum*²⁰ (DACCB, 5).²¹ El 24 de novembre de 1013 Truitelda, *femina*, el seu fill, Ramon, i la seva muller, Ermessen- da, venen a Odí una casa, una cort i terra amb arbres, tot situat al comtat de Barcelona, al Vallès, al terme de Reixac, pel preu de cinc mancusos d'or (DACCB, 208); a més del *decimum*, apareix la *letuosa*: «Advenit mihi ad me Truitelle per letuosa²² vel per quecumque voce, et ad me Reimundo de fratri meo Planchario, qui fuit, et ad mea uxor per suum decimum». El 1040 Guisla i els seus fills, Guerau i Berenguer, venen a Guadall i la seva esposa, Oruçà, una terra al comtat d'Osona, a la parròquia de Santa Coloma, al lloc anomenat Banyeres —«Advenit mihi ad me Guisla per meum decimum et ad nos infantes per ienitorum nostrorum»— (AMSMB, 13-3-17 (C-7)).

Hi ha, evidentment, altres maneres d'accedir a la propietat relacionades amb el negoci matrimonial. N'és una mostra la declaració de béns de Ricarda en una venda de terres i vinyes al terme de Sant Pere de Rubí el 1043: «Advenit nobis ad me Guilelmus per donacionem quod mihi donavi socrum meum Senderedi, et ad me Ricardis similiter per donatione quod mihi donaverunt pater meus Senderedi et mater mea Ermengardis ad diem nubciarum» (DACCB, 657). Aquí podem veure de manera ben explícita que el *decimum* l'atorga el pare de la núvia i se'n beneficien ell, Guillem, i ella, Ricarda. Pot ser el sogre —Sendered— qui presta l'ajut al nou matrimoni, però altres vegades és la mare qui dota la filla, tal com succeeix el 1038 a Tagamanent, a la font Amargosa: Aio dona a la seva filla Preciosa, per aixovar, una casa amb colomar, celler, sitges i era, terra culta i terra erma (CDADC, 118). Un altre document reflecteix la donació del senyor feudal: «Advenerunt mihi predite Guilie per vocem scripture donationis senioris mei Mironis condam presbiteri [Arenys, terme de Barcelona, 1050]» (DACCB, 759).

Fins al primer terç del segle XI no trobo esmentat el terme dot. I, quan surt a la llum, ho fa en una data indeterminada; segueix aquest tenor, en el qual es barregen *decimum*, *dotis* i *donacionis*, aspecte que al meu entendre palesa la transició del dret visigot —ja en decadència—, malgrat citar-lo: «Advenit mihi ipsum decimum, quod abeo in predictum alode, per titulum dotis vel donacionis, quod mihi fecit vel tradidit predictus condam vir meus ad die nupciarum, quando mecum se sociavit in coniugio matrimonio, sicut est consuetudo et in lege est constitutum gotici [alou al territori de Barcelona, 996-1031]» (DACCB, 474).

20. La cursiva és meva.

21. Vegeu-ne alguns exemples: «Ego Mir et uxori mea Anna femina [...] et ad Anna per meum decimum» [terra i casa a Ventenac, Vallès, 1001] (DACCB, 7); «Ego Egofredus et uxori mea Siguara femina [...] et ad me Siguara per meum decimum» [terra amb casa i cort, arbres, sitges i tanques, Mogoda, 1001] (DACCB, 11); «Ego Guisandus et uxor mea Chalvucia femina [...] Advenit nobis prescripta complantatione et per decimum» [vinya plantada, terme de Barcelona] (DACCB, 114); «Ego Nevolanda femina et filias meas, Guilierada et Filmera [...] Et advenit ad me Nevolanda per comparatione et per decimum» [peça de terra, Albinyana, 1009] (DACCB, 124); «Ego Maria femina et filias meas [...] Et advenit mihi ad me Maria per ienitorum sive per comparatione sive per meum decimum» [casa a Badalona, 1012] (DACCB, 183); «Ego Bonela femina cum filiis meis Oliba, Anna femina, Bela femina, Abunda femina, Marchus, Maria femina, Em femina, nos simul in unum [...] Qui nobis advenit ad me femina per meas comparaciones sive per meum decimum, et ad nos per voce parentum nostrorum» [alou a Sarrià, 1012] (DACCB, 186).

22. *Letuosa, lucuosa*: llegat testamentari. «Ego Richelle femina [...] Advenit mihi per mea comparatione sive per letuosa vel de viro meo sive per decimum vel per quecumque voce» [peça de terra, Vallès] (DACCB, 211).

És a dir, Aiga, filla del difunt vescomte Isarn i vídua de Bonfill «*prolis condam Sinderedi*», ven el seu *decimum*, que té per títol de dot o donació rebuda el dia de noces, quan es reuní amb el seu espòs en matrimoni, com és costum en les lleis i consuetuds godes. La fórmula jurídica resta ben expressada en l'escriptura següent, del 1059, precedida per elevades consideracions religioses i asseveracions d'índole matrimonial:

In nomine Domini. Ego, Guilelmus, tibi coniuge mea R[r]osana, femina, certum ducit et [...] humana conditio quod vir absque muliere territus mana[...] et infructuosus nullam que seminis substancie post mortem reliquid insoboler. Inde permissum exitit a Domino et patriarchis acceptum a prophetis stabilitum ab apostolis sacratum et a Cristo conlaudatum, ut homo accipiad uxorem et uxor nubad virum et una efficiant karo una que existant voluntate, ut fideliter et amabiliter vivant in Domino et nunquam dissocientur ab invicem in isto seculo obediant legem et custodiam iusticiam amabiles fiant hominibus et manebus restent plenis helemosinis ut gracioses fiant inconspecta Altissimi, et post istum transitum ennumerari valeant cum [...] angelis, Amen. Propterea ego, prenotatus Guilelmus ad tibi dulcis prefata coniuge mea, R[r]osana, *de omnium rerum mearum, mobilium vel immobilium, que habeo usque augmentavi vel de inceps Deo annuente profligari potuero de omnia et in omnibus qicquid visus sum abere vel possidere partem decimam dono atque concedo*, sicuti mores instruunt et leges gotas inbuunt, et tu facias exinde quod volueris cumque (AMSMB, 1-16-02 (D-2)).²³

És important que afegeixi que al mateix document, abans de la datació —l'any 28 del rei Enric—, Guillem declara que «*Facta dote per tabula*», que interpreto, després de les consultes pertinents, com un aval de legitimitat i d'absència total de falsedat i frau.²⁴

A pesar que constato ambivalències, la pervivència del *decimum* és clara fins ben entrat el segle XIII. La darrera mostra documental que he aconseguit ve del 1131, quan Guillem i Arsenda, parella, donen a l'orde del Temple tot el seu alou, format pels masos Tortas i Lobera, a Vilamajor, amb la condició que ells i els seus descendents retindran aquests masos a canvi del pagament de la tasca i d'un parell de gallines (PACB, 640). Després comença a imposar-se el dot aportat per la família de l'esposa, que pren també els noms d'eixovar, exovar o aixovar, tal com podem trobar al *Recognoverunt proceres*, a les *Commemoracions de Pere Albert* o als *Costums de Tortosa*. Llavors el dot és una aportació femenina (Lalinde 1963: 183; To 1997: 152-171). Aquesta constatació, que es repeteix a les tesis i els estudis acadèmics sense preguntar-se mai per què, és un fet, historiogràficament parlant, d'una superficialitat i poca reflexió que m'inquieta. Deixo de banda els historiadors del dret o els medievalistes masculins, m'exclamo davant de les col·legues que diuen que fan *història de les dones*, les interpelejo a elles. És a dir, que comprovem que hi ha un sistema de do masculí —*decimum*— i un de dot femení, i que són antagònics. Què ha succeït?, com s'ha esdevingut el tomb de la balança?²⁵

23. La cursiva és meva.

24. Fontanella (1612: 371).

25. Rivera s'ho qüestionava: «Per què eren sempre els homes qui dotaven les dones i per què en una època era dominant l'aportació econòmica masculina al matrimoni, i en una altra l'aportació femenina, encara que també els béns que

Jo torno a les meves reflexions de l'evolució de la misogínia (2015a), que amplio amb les d'ara. Aquestes *feminae*, útils i més que necessàries en l'època de les terres ermes, del perill constant de ràtzies enemigues i de repoblaments, potser esdevenen excessives per als feudals posteriors, tant els laics com eclesiàstics. És cert que des dels púlpits es predica la submissió necessària de les Eves als Adams, a causa de la serp i de la poma, icones de la maldat originària femenina. Canvien estructures socials i econòmiques, res és semblant als temps de l'anomenada Marca Carolíngia. Han passat, ras i curt, més de quatre-cents anys..., i les estructures mentals també s'han anat adaptant a les noves circumstàncies. Per tant, hem d'entendre que es passà, a poc a poc, pausadament, del sistema social visigot-carolíngi al feudal. Aquest canvi no s'esdevingué en pocs anys, sinó al contrari, fou el resultat de llargues i lentes etapes d'evolució, les quals no van aconseguir esborrar totalment, a casa nostra, trets singulars relatius a algunes dones, els quals van sobreviure —encara que molt minvats—, com veurem a continuació.

El primer canvi important —abans de la recepció del dret romà al segle XIII— és aquest desplaçament del *decimum* vers el dot. Panfili (2012: 253-279) relaciona el canvi en la forma de constitució dels dots amb la reforma gregoriana, ja que entre les famílies nobles es comencen a cedir en dot parts de rendes procedents de delmes d'esglésies parroquials. Això succeeix paral·lelament a la desaparició gradual de les *feminae*. Esdevenen ambivalències semblants. El 1060 Berenguer i la seva muller, Ponça, venen un alou amb terres, vinyes, aigua, cases i corrals, situat al Penedès, a Guisla Gombau —«domna Guilia Gonballi, emptrice»— (DACCB, 1007); el mateix any Guislabert, bisbe de Barcelona, dona a Guisla i als seus fills Gombau, Arnau i Ramon un feu episcopal —el castell de Ribes i les parròquies de Sant Boi, Madrona, Sant Jaume de Barcelona, Sant Joan Despí i Sant Boi, Santa Perpètua de Mogoda, Sant Sadurní de Palau Dalmanla (Montornès), Sant Genís de l'Ametlla, Sant Andreu de Samalús, Vilanova (de la Roca) i Sant Feliu de Codines, axí com un feu que té Orúcia, *femina*, al comtat d'Osona, i la parròquia de Santa Eulàlia de Ronçana. Ella no és una dona qualsevol, és filla de Gombau de Besora i vídua de Mir Geribert, o sigui que és obvi veure-la com a «domnam Guiliam» (DACCB, 1015). Hi ha altres exemples: el 1045 Alamany i la seva muller, Sicarda —«coniuxque sua domna Sicardis»—, venen una mugada de vinya i mitja quarterada de terra erma al terme del castell de Cervelló (DACCB, 169); un any després, el comte de Barcelona, Ramon Berenguer I, i la seva muller, la comtessa Elisabet —«domna Elisabethc comitissa»—, fan donació a la seu de Barcelona de les parròquies de Sant Miquel de Barcelona i Sant Vicenç de Sarrià (DACCB, 701). Quan ja es perden les *feminae* així intitulades, són substituïdes per les *domnae* i les *dominae*, encara que aquestes no sempre són ni representen el mateix. No pertanyen a estrats socials que no siguin els nobiliaris. Això significa que el reconeixement de ser especials s'ha restringit a l'aristocràcia, pel que fa al títol documental.

Una altra cosa és com en els testaments dels marits o dels fills se'ls llega poder. Començo per les mares. Em sembla particularment interessant remarcar que ja al segle XII

formaven aquesta darrera procedissin dels homes de la família?» (1988: 64). Crec que aquest estudi respon a la seva pregunta.

l'autoritat atorgada a la mare, malgrat que hi hagi dona i fills, és quelcom documentat. El 1190 Bernat de Vallverd fa testament i escull com a marmessors la seva mare, Flandina, la seva esposa, Berenguera, el seu germà, Guillem, i Guillem de Frumiguera. Com que de delegades de les seves darreres voluntats hi ha la mare i l'esposa, he de pensar que no existeix un conflicte conjugal aparent. Bernat nomena Flandina senyora de tots els seus béns mentre visqui i, quan mori, ho ha de ser la seva esposa, Berenguera, disposició que em confirma el supòsit anterior (DSLML, 187). També Guerau Alamany, el 1193, vol «quod Berengaria, mater sua, sit inde domina potentissima sine vinculo alicuius hominis vel femine quandiu vixerit» (DMSMSC, 363). El 1211 Ramon de Sobarbre fa testament i nomena marmessors la seva esposa, Guillema, i el prevere Alegret Martí. Deixa a Gerbert —germà— el mas de Sobarbre (al Vallès), on viu l'atorgant, i la resta dels seus béns, amb la condició que hi convisqui amb la seva mare: «Ita tamen, ut mater eius sit cum illa domina et potentissima in totum hoc quod ei dimitto in omni vita sua ad bonum intellectum». En el cas que mori sense fills, l'herència passarà al seu germà, Gerbert, i, si aquest mor sense descendència, les seves dues germanes ho tindran tot a mitges (DSLML, 253). Sibilla Riquer, a Sant Llorenç del Munt, el 1218, quan testa deixa a la seva mare «un brisal de li²⁶ et sit domina potentissima in sua vita» (DSLML, 276). Què significa que aquests fills i filles desitgin i estipulin en les seves darreres voluntats que les seves mares siguin senyores i poderoses en vida? Aventuro que és un fet lloable de retorn d'allò rebut, com tan bé expressa Guillem d'Espugla el 1203 el dia de les seves noces: «Et sit mater [mea] Maria, que me nutruit, domina et potentissima omnibus diebus vite sue» (DSLML, 232): la meua mare Maria, qui em crià'. Em sembla important ressaltar que, ben abans de la recepció del dret romà, ja tenim aquí elements que més endavant apareixen als capítols matrimonials: convivència i autoritat i respecte obligatoris als pares —en aquests casos, a la mare, que intueixo vídua.

Les esposes també són elevades al rang de senyores poderoses, sobretot al moment de testar. A mitjan segle xi les deixes són en béns. Així, el 1054 Mir Llopsanç, en el seu testament jurat a la basílica de Santa Eulàlia de Banyeres, sobre l'altar del mateix nom, deixa el castell de Banyeres i altres possessions seves a Quíxol —domna sua Cuixol—²⁷ (DACCB, 850). Deu anys més tard, Arnau, de Sant Pere de Vilamajor, dona «ad domina mea Ermetruit, sestarios IIII de ordeo et mancuso I et IIII parillos de caponos» (DACCB, 1066). Ben entrada la centúria següent començo a trobar la voluntat del marit que l'esposa senyoregi amb poder. Al principi sense condicions, com decideix Guillem Ramon el 1152: «Et relinquo mulier mea Guillerma quem siat domina et potentissima de totum alium qui remanet omnem meam honorem et omnes fevos meos que habeo in cunctisque locis, sive de mobile meum, ut teneat et possideat in vita sua, cum filio meo et suo Guillermo, extra supra dictas dimisiones» (CDADC, 389). En canvi, Guillem d'Espunyola, el 1163, exigeix a Arsenda que no es torni a casar: «Et dimitto alia mea honore que habeo in cunctisque locis ad mea coniux sine virum, domina et potentissima, et post obitum suum a Guilelmo, filio meo». Resulten notables les disposicions relatives a palliar futures discòrdies entre mare i fill, que

26. Vestit de tela rica (lli) que portaven les dones i que, lligat a la cintura, arribava fins als peus.

27. Traduït erròniament per «la seva muller».

auguren les clàusules jurídiques dels instruments d'heretament a partir de la segona meitat del dos-cents: «Et si non potuistis acordare mater cum filio, habeat eam ipsum castrum de Albasa, totum ab integrum, meum directum in castrum de Zafareg, et .I. mas ad Espunio-la de Bernardi de Vila Castella, et .I. mas a Delar, qui tenet Vilana, et a Lavanza mas de Basarn; doned omnem meum directum de vita sua, et post obitum suum a Guilelmus filio meo» (DADS, 389). També Gaud de Curull, a Osona, el 1172: «Dimitto coniugi mee Secherie omnem meum honorem, tali pacto: ut nutriat filios meos et suos diligenter, et sint domina et potens in honore et hoc sine marito; Arnaldus de Medaia manuteneat illam et honorem in quantum potuerit». I Pere d'Alvèrnia, a Cervera, el 1179: «Si autem uxor mea *noluerit accipere maritum et voluerit nutrire filium suum et filias* sit domina et potens de omni honore meo et mobili sine vinculo alicuius hominis et persolvat debita mea omnia et lexaciones quas ego facio in hoc testamento»; és a dir, la condició perquè ella pugui ser senyora i poderosa és que s'abstingui d'un nou matrimoni i criï fills i filles (DMSMSC, 221).²⁸

Ara bé, opino que la imposició de castedat a la vídua no és una qüestió cronològica, sinó que depèn del tarannà de la parella matrimonial, encara que el costum es vagi fent cada vegada més comú. N'és una mostra contrària l'exemple de Bernat de Vallverd tractat més amunt. Onze anys després del document anterior, estipula que si Berenguera vol tornar-se a casar, el seu fill Bernat li ha de donar en esponsalici cent monedes d'or:

Et de omnia hoc quod superius dimisi filiis meis concedo ut mater mea Flandina sit domina et potens omnibus diebus vite sue et, ad obitum suum, accipiat terciam partem suam voluntatem faciend[ade] pane et vino et de mobile. Et, post obitum matris mee, concedo ut uxor mea Berengaria sit domina et potentis cum filio meo Bernardo in omnibus diebus vite sue sine [engan] (DSLML, 187).

Dones poderoses

Qui eren aquestes dones?

Penso que al llarg del meu plantejament s'han anat veient, respecte a les dones amb autoritat, algunes evidències que ratifiquen la seva no uniformitat. En altres paraules: les *feminae* no són només i exclusivament membres de les elits nobiliàries, sinó que també les trobo en els estrats intermedis de la jerarquització prefeudal i feudal, i igualment a l'alta pagesia. Això significa que el títol de *femina* no es correspon amb els de l'aristocràcia masculina, que en alguns casos elles també poden ostentar. Observem un exemple de l'any 1005. Raquel i els seus fills venen a la vescomtessa Ermetruit unes terres que tenen al comtat d'Osona: «In nomine Domini. Ego Richelle, femina, cum filiis suis nomini Teuderico et uxor sue Ermetruite, et Uuifredo et Livulle, vinditores sumus tibi Ermetruite, femine, viscecometesa, emtrice». Ermetruit apareix al document com a vescomtessa i també com a *femina*, igual que Raquel, la venedora. És a dir, el rang de *femina* és diferent, se situa fora de les jerarquies masculines.

28. La cursiva és meva.

La temptació és equiparar *femina* amb vídua, una temptació gran perquè moltes de les escriptures són protagonitzades per mares soles, juntament amb fills i filles, a vegades amb les seves parelles. Però em cal ser curosa i, precisament per això, no fer història de notícies soltes, sinó optar per una exhumació documental fiable i fonamentada. Fent-ho així, les trobem, sí, vídues: «Billiards femina, uxore condam Wilelmi» (Martorelles, 1008, DACCB, 108). Però igualment trobem mullers de marits vius: «Ego Guisandus et uxor mea Chaluucia femina» (Barcelona, 1008, DACCB, 114); «Ego Geribertus et uxori mee Eiga femina» (Sant Andreu, 1012, DACCB, 184); «Ego Truitelle femina et filio meo Reimundo et uxori sua Ermessends femina» (Reixac, 1013, DACCB, 208); «Ego Ramio et uxori mea Ermessinda femina» (Reixac, 1014, DACCB, 218). Faig un salt temporal: «Ego Bermundi Mironi et uxori mea Teres femina» (Desvern, 1057, DACCB, 941); «Ego Ollomar et uxor mea Guilia, femina» (Tagamanent, 1064, CDADC, 207); «Ego Olivarii et coniuux mea Arsindis, femina, venditores sumus vobis Guilelmo Bonefilii et uxori tue Ricardos, femina, emptoribus» (Vilanova [Barcelona], 1085, PACB, 160); «Ego Arnallus Oliba et coniuux mea nomine Bonadona femina» (Castellví de Rosanes, 1090, PACB, 231); «Ego Arbertus Reimundi et Bernardus Arberti, frenarii, atque uxori sue Beliardis femine» (Banyoles, 1118, PACB, 506); «S†num Ermengardis, femina, uxor eius» (Sant Llorenç del Munt, 1130, DSLLM, 53); «ego Raymundus Jordi de Taciono Inferioris, et ego Blancha femina, uxor ejus» (Masdèu, 1223, DM, 288).

Una altra interpretació seria que eren dones riques. Si analitzem els seus testaments, n'hi ha que es redueixen a fer llegats pietosos; així actua Avierna el 998: «ut distribuatis omnes rebus meis quod ego abeo in santis Dei ecclesiis, in sacerdotis, in clericis, in pauperibus» (CDSPG, 10). Molt més informatiu és el testament sacramental de Volenda, a Sant Pere de Reixac, el 1007, qui fa deixes al seu marit, els seus fills i la seva filla, i a altres persones, tant laiques com eclesiàstiques, amb abundància de peces de roba, aspecte molt comú en les darreres voluntats de les dones d'aquesta època i al llarg de tota la medievallitat. Les caracteritza i reforça la funció de mestressa de casa que prioritza l'abric i la protecció dels seus. Vegem què dona a les seves dones properes:

Ad Emma femina, ove 1, et londiza 1,²⁹ et parilio 1 de pintenes lanares. Et concessit ad Olalia filia sua oves 11, et drapos 11 de lito, et de cintos 11,³⁰ capciale 1, et cortina 1, et organes 1,³¹ et orales 11, veloso 1, sacco 1 obtimo, mapes 11, pelicias 11, cota 1 blanca, capud ligamine 1, camisa 1, sosalia londitias 11 ragio. [...] Et concessit ad Iaghinta cotairubia, et de cinto cingelo 1, portella 1, tocella 1. Ad Richelde femina, guadega 1. [...] Ad Silicia femina, camisa 1. Ad Ermesinda femina, camisa 1 (DACCB, 87).

Dues observacions significatives: a Emma, una ovella i dues pintes de llana; a Raquel, una dalla. Ermesinda, el 1026, deixa bestiar major i menor, i una quarta part dels fruits de la terra:

29. Cobrellit (Trias 2011-2012: 96).

30. Cinturó (Trias 2011-2012: 205-206).

31. Ormeig (Trias 2011-2012: 223).

In primis concedo pro anima mea oves vi et kapras mior et truia i et vakad i brava et vitula i roia, et sestarios vi de ordeo et sestario i de formento et mediam iminam [et mediam iminam] de fegal et kafitiose ii de vi. Et ad Rechosindus presbiter, kamiso i et pellitia i. Et concedo ad filios meos, his nominibus Bernardus et Stefanus et Eroigio, singulos mancosos. Et ad novo veniente de pane et vino quod Deus dederit, ipsa q[ua]rta parte pro anima mea (DACCB, 399).

Si Volenda i Ermessenda representen dones d'estrats socials mitjans, Gerberga, el 1073, tement una mort sobtada, ens revela un patrimoni molt superior. Deixa al seu marit l'usdefruit de l'alou d'Oló, a més de l'alou de Casserres i altres béns, i al seu oncle Guillem Ot, l'alou de Castellet (CDSPC, 261). La casuística, evidentment, ofereix situacions ben variades, que no allargaré per raons òbvies d'espai. El que sí que vull reforçar, basant-me en el recull documental obtingut, és la associació impossible de *femina* amb dona benestant. A vegades sí que ho eren, sens dubte, però no sempre.

M'ho ratifiquen els empenyoraments. El 1077 Guillem Salomó i la seva dona, Gerberga, empenyoren a Bon Isaac Macip, jueu, un camp al territori de Barcelona, al lloc anomenat Pontonar, per raó d'un deute de dos-cents cinquanta mancosos que li han de tornar al cap d'un any (PACB, 67); el 1086 Tecellí, francès, i la seva esposa, Òria, empenyoren als esposos Joan Acafar i Maria el molí d'Estadella, al territori de Barcelona, tocant al Besòs, per raó d'un deute de cent mancosos d'or de València (PACB, 177); el 1094 Martí Isarn i la seva muller, Maria, empenyoren a Judes, jueu, una peça de terra al Cogoll, al territori de Barcelona, per raó d'un deute de cinquanta-set sous de plata fina (PACB, 272). Torno a fer salts temporals, per no allargar les referències documentals, que n'hi ha moltes. El 1132 Ermessenda i els seus fills, Pere Ricard i Galceran, cedeixen en penyora als esposos Ubald i Cristiana un mas a Sant Martí de Provençals, a causa d'un deute de vint-i-cinc morabatins que els han de tornar al cap de tres anys; si no ho fan, podran redimir-lo posteriorment, anualment (PACB, 647). Hem de sumar a aquestes estratègies les donacions a senyors, monestirs i esglésies a canvi de poder continuar treballant la terra mercès a pagaments de censos i prestacions de serveis... En fi, es tracta d'un procés d'asserviment prou conegut, en el qual no cal insistir ara.

In finis

En resum: les *feminae* no havien de ser, forçosament, ni dones d'elit, ni vídues, ni riques. Es fa, doncs, necessari repetir la pregunta: què les singularitzava?

La resposta ens la dona la documentació més tardana, la que d'alguna manera les perpetua i fa tan particular el dret civil català. Ja quan elaborava la meua tesi doctoral, quasi trenta-cinc anys enrere (Cuadrada 1987: 569), em va sorprendre, quan analitzava els capbreus dels castells de Sant Vicenç (1354) i de Mataró (1362), que els percentatges de dones senyores de masos eren, per al castell de Sant Vicenç, el 16,27 %, i per al de Mataró, el 10%. Elles confessen «ut proprietaria possessionum infrascriptorum». És a dir, són les protagonistes i les que reten homenatge al senyor feudal, com a «domina et propieta-

ria», i no són vídues. La proporció en relació amb els homes propietaris és petita, però no per això és poc significativa. Les «dominae et proprietaria» són les que a casa nostra es coneixeran, més endavant, amb el nom de pubilles; les hereves dels patrimonis familiars, les que capgiren el mecanisme de l'heretament i dels capítols matrimonials. En tenim una mostra d'Agnès de Vallmajor, el 1351, quan rep de Pere de Castellar mil vuit-cents sous d'aixovar (Cuadrada 1988: 565-566; Subià, 2018: 23):

Sit omnibus notum. Quod Ego, Agnetis, filia Bernardi de Valemayor et domina Guillema uxor eius quondam, de parrochia Sancti Asclscli de Duobus Rivis, concedo et recognosco vobis Petro de Quastallario de parrochia Sancti Stephani de Cayamas, *quam ducere debeo in viro* quod abui et recepi per vobis in dotem et donacionis parentibus vestris tempore nubciarum nostrarum Mille Octuaginta solidos barchinense de terno, quos confiteror per vobis abuisse et recepisse et eosdem convertisse in utilitatum mansum mei vocati mansi de Vaylmaior et aliorum bonorum [...].³²

No solament es tracta de la inversió del negoci jurídic, sinó que la simbologia, amb tot el que comporta, va molt més enllà, car el marit perdrà el seu cognom —apareix com «Petro de Vallemaiori, alias Castellar»— i els fills portaran el de la mare. Eren, doncs, dones poderoses, però no perquè el marit els atorgués poder, sinó perquè ja el tenien abans de casar-se, atès que eren les transmissores del mas. Era un poder que s'arrelava al sòl —«eosdem convertisse in utilitatum mansum mei vocati mansi de Vaylmaior». Això eren les *feminae*: aprisionadores, aloeres, lluitadores, colonitzadores, defensores, tinentes, posseïdores, propietàries de terres.

Reconec que he centrat la meua recerca en un estrat privilegiat de dones. I no perquè sí. He optat per elles perquè són encara massa desconegudes en la nostra historiografia. Com ho és igualment el període temporal triat, car les dones del món rural català de la baixa edat mitjana han rebut una atenció molt més sovintejada, mercès a la profusió documental i a la facilitat interpretativa. És més enrevessat intentar capir les transicions —de la llei visigoda a la romana— que les etapes consolidades, òbviament. He d'admetre també que he accentuat el seu poder sobre la terra, a pesar que he parat atenció també a altres aspectes massa silenciats des d'algunes òptiques de la història de les dones medievals, com ara la participació femenina en conflictes armats o en la gestió política. Elles assumeixen amb la més gran naturalitat i conseqüència fer-se càrrec d'altres responsabilitats considerades masculines. Així succeeix amb Alamanda de Castellvell el 1205 (Romero 1977), Elisenda de Riu deperes el 1278 (Sendra 2002: 167-193) o Galbors de Montcada el 1324 (Romero 1977). O amb Violant de Prades, procuradora general a Catalunya de Bernat Joan de Cabrera, comte de Modica el 1420 (Martínez-Giralt 2015: 357-359), o la mateixa reina Maria, esposa del Magnànim.

Tàcit, a qui devem la saga de la reina guerrera Budicca,³³ informà els romans que les noies de les famílies nobles proporcionarien la millor garantia si eren retingudes com a

32. La cursiva és meua.

33. Tàcit.

hostatges: «Creuen que en les dones resideix un element de santedat i de profecia; per tant, no menyspreen demanar-los consell ni tampoc fan cas omís dels seus oracles», la qual cosa ens indica que eren un botí preuat. Però no és com a víctimes que les he volgut considerar, ans al contrari. Una mica més tard, Amià Marcellí escrigué sobre els bàrbars:

Quasi tots els gals són de gran estatura, de pell blanca, cabell rogenç, amb aspecte terrible per la duresa de la seva mirada, àvids de baralla i d'un orgull extrem. Ni tan sols un grup d'estrangers podria aturar un d'aquests gals quan lluita si se li uneix la seva dona, molt més forta que ells, d'ulls verds. I sobretot quan una galha, amb el coll inflat, apretant les dents i agitant els seus enormes i nivis braços, comença a repartir patades i cops de puny alhora, com si fossin projectils llançats per la tensió de les cordes.³⁴

És evident que no totes les dones eren com les galles. Això no obstant, crec que les *feminae* catalanes tenien una dosi d'energia prou semblant, indispensable per marxar a les fronteres, dirigir rompudes de terres i posar en conreu els erms, defensar la terra conquerida no només amb paraules, sinó també amb energia. No eren dones de solament filar i teixir, sinó de llança i espasa, dignes hereves de les bàrbares dels ulls verds. Tampoc no crec que s'estingissin al segle XIII. Cingolani (2009: 36) creu que la marquesa de Cabrera, comtessa d'Empúries i vescomtessa de Cabrera, combat els francesos durant la croada del 1285 al vescomtat, mentre el seu marit, el comte d'Empúries, ho fa des de les terres empordaneses. I en trobarem altres exemples si les cerquem bé i superem, historiadors i historiadores, els malaurats antagonismes binaris.

Fonts

AMIANO MARCELINO. *Historia*. Disponible a:

<https://es.scribd.com/document/284107931/Amiano-Marcelino-Historia-pdf> [consulta: 24 de setembre de 2018].

AMSMB: Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà (Vilassar de Dalt, Maresme).

AV: Arxiu privat Família Vallmajor (Dosrius, Maresme).

CDADC: *Collecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona (965-1230)* (2016). Edició a cura de Francesc Rodríguez Bernal. Barcelona: Fundació Noguera.

CDSPC: *Collecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres* (2009). Edició i estudi a cura d'Irene Llop. Vol. I i II. Barcelona: Fundació Noguera.

CDSPG: *Collecció diplomàtica de Sant Pere de Galligants (911-1300)* (2013). Edició a cura d'Elvis Mallorquí. Vol. I i II. Barcelona: Fundació Noguera.

DA: *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir duple de l'orde de Sant Joan de Jerusalem (1245-1300)* (2010). Estudi i edició a cura de Jesús Alturo i Perucho. Barcelona: Fundació Noguera.

34. Amiano Marcelino. La traducció és meua.

- DACCB: *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI* (2006). Edició i estudi a cura de Josep Baucells i Reig, Àngel Fàbrega i Grau, Manuel Riu i Riu, Josep Hernando i Delgado, Carme Batlle i Gallart. Vol. I, II, III, IV i V. Barcelona: Fundació Noguera.
- DADS: *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)* (2002). Estudi i edició a cura d'Antoni Bach Riu, amb la col·laboració de Ramon Sarobe i Huesca. Vol. I i II. Barcelona: Fundació Noguera.
- DM: *Diplomatari del Masdeú* (2010). Edició i estudi a cura de Rodrigue Tréton. Vol. I, II, III, IV i V. Barcelona: Fundació Noguera.
- DMSJA: *Diplomatari del Monestir de Sant Joan de les Abadesses (995-1273)* (2009). Edició i estudi a cura de Joan Ferrer i Godoy. Barcelona: Fundació Noguera.
- DMSMS: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)* (2006). Edició i estudi a cura de Jordi Bolós. Barcelona: Fundació Noguera.
- DMSMSC: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)* (2005). Per Joan Papell i Tardiu. Vol. I i II. Barcelona: Fundació Noguera.
- DMSPP: *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella* (2009). Edició i estudi a cura de Jordi Bolós. Barcelona: Fundació Noguera.
- DSLML: *Diplomatari de Sant Llorenç del Munt (1101-1230)* (2013). Edició a cura de Pere Puig i Ustrell, Javier Robles i Montesinos, Vicenç Ruiz i Gómez, Joan Soler i Jiménez, Alan Capellades i Riera. Barcelona: Fundació Noguera.
- De mare a fill. Escrits d'una dona del segle IX* (1989). Introducció, traducció i notes Mercè Otero i Vidal. Barcelona: La Sal, Edicions de les Dones.
- FONTANELLA, Pere. (1612). *De pactis Nuptiabilis sive Capitulis Matrimonialibus Tractatis*. T. I. Barcelona: Expensis Michaelis Menescal. Disponible a: https://books.google.es/books?id=5mVeAAAaCAAJ&pg=RA5-PA31&lpg=RA5-PA31&dq=Facta+dote+per+tabula&source=bl&ots=caShPYp_Zx&sig=tOGZi_cVCWQHXMio2mPESqO_h3ss&hl=es&sa=X&ved=2ahUKewj0eaE27jdAhWH0FQKHTbnD_QQ6AEwBXoECC0QAQ#v=onepage&q=Facta%20dote%20per%20tabula&f=false [consulta: 14 de setembre de 2018].
- GIL I ROMAN, Xavier (2004). «Diplomatario de Ermesèn, condesa de Barcelona, Girona y Osona (c. 991-1 de marzo de 1058)» (Tesi doctoral). Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Disponible a: www.tesisenred.net/handle/10803/5541.
- PACB: *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV* (2010). Estudi i edició a cura d'Ignasi J. Baiges, Gaspar Feliu i Josep M. Salrach. Vols. I, II i III. Barcelona: Fundació Noguera.
- ROMERO, Manuel (1997). «El señorío catalán de los Entenza a la luz de la documentación existente en el Archivo Ducal de Medinaceli (Sevilla). Años 1173-1324», *Historia, Instituciones, Documentos*, núm. 4, p. 516-582.
- TÀCIT. *Annals*. Disponibles a: www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Tac.+Ann.+1.1&redirect=true [consulta: 24 de setembre de 2018].
- VILLANUEVA, Jaime (1806). *Viage literario á las iglesias de España*. Vol. I. Madrid: Imprenta Real. Disponible a:

https://books.google.cat/books?id=XYFKAAAAYAAJ&pg=PA158&lpg=PA158&dq=%22orden+del+hacha%22&source=bl&ots=_z-oyfLjP7&sig=mRg5MDoe7kCrrDer-BMMSowRvSc&hl=es&ei=yMIDTITwOtaT4gbThfHLDg&sa=X&oi=book_result&ct=result#v=onepage&q=%22orden%20del%20hacha%22&f=false. [consulta: 24 de setembre de 2018].

Bibliografia

- BONNASSIE, Pierre (1979-1981). *Catalunya mil anys enrere*. Barcelona: Edicions 62.
- BRUGUÉS, Irene; BOADA, Coloma; COSTA, Xavier (eds.) (2019). *El monestir de Sant Joan. Primer cenobi femení dels comtats catalans (887-1017)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CINGOLANI, Stefano Maria (2009). «El comte Ponç Hug V i la croada francesa de 1285». *Mot So Razo*, núm. 8, p. 27-40.
- CONGOST, Rosa; TO FIGUERAS, Lluís (1999). *Homes, masos, història: la Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CUADRADA, Coral (2017). «Epistemología de estudios de mujeres: aplicación a la historia de la enfermería». Dins Carmen SÁNCHEZ MACARRO, Antonio Claret GARCÍA MARTÍNEZ, Manuel Jesús GARCÍA MARTÍNEZ (coords.). *Los Colegios Profesionales de Enfermería, su función social e institucional*. Salamanca: Colegio Profesional de Enfermería de Salamanca, p. 797-806.
- CUADRADA, Coral (2015b). «Introducción». Dins Coral CUADRADA (coord.). *Oikonomía: cuidados, reproducción, producción*. Tarragona: Publicacions URV, p. 9-20.
- CUADRADA, Coral (2015a). «De les *Feminae* a les *Fembres*: la misoginia medieval en Catalunya y Provenza». *Medievalismo*, núm. 25, p. 103-134.
- CUADRADA, Coral (2012). «Las mujeres en los orígenes de Torreforta (Tarragona)». Dins Milagro MARTÍN CLAVIJO (ed.). *Más igualdad. Redes para la igualdad*. Congreso Internacional de la Asociación Universitaria de Estudios de las Mujeres (AUDEM). Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 229-237.
- CUADRADA, Coral (1994). «La Pagesia medieval, una classe homogènia?(anàlisi de la condició social dels camperols del Maresme, segles XIII-XIV)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 5, p. 68-80.
- CUADRADA, Coral (1988). *El Maresme medieval: les jurisdiccions baronals de Mataró i Sant Vicenç / Vilassar (hàbitat, economia i societat, segles X-XIV)*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana / Rafael Dalmau Editor.
- Diccionari català-valencià-balear* [DCVB]. Palma: Moll. Disponible a: <http://dcvb.iecat.net> [consulta: 8 de setembre de 2019].
- DRONKE, Peter (1984). *Women Writers of the Middle Ages*. Cambridge: University Press.
- ERLER, Mary; KOWALESKI, Maryanne (1988). *Women and power in the Middle Ages*. Georgia: University of Georgia Press.
- ESTEVE, Josep (2005). *El monestir de Sant Joan de les Abadeses*. Sant Joan de les Abadeses: Junta del Monestir.

- FELIU, Gaspar (2009). *La llarga nit feudal: Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa; MUTGÉ I VIVES, Josefa; RIU I RIU, Manuel (eds.) (2001). *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII): aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològic*. Actes del col·loqui celebrat a Barcelona del 3 al 5 de novembre de 1999. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques.
- FREEDMAN, Paul (1996). «La servidumbre catalana y el problema de la revolución feudal». *Hispania*, núm. LVI/2, p. 425-446.
- GARÍ, Blanca (1984). «Las *querimoniae* feudales en la documentación catalana del siglo XII (1131-1178)». *Medievalia*, núm. 5, p. 7-49.
- GAVÍN, Josep Maria (1981). *Pallars Sobirà*. Barcelona: Arxiu Gavín (Inventari d'Esglésies, 9).
- HARTOG, François (2003). *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. París: Seuil.
- JUNYENT, Eduard (1976). *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*. Sant Joan de les Abadesses: Ajuntament de Sant Joan de les Abadesses.
- LALINDE, Jesús (1963). «Los pactos matrimoniales catalanes (Esquema histórico)». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 33, p. 133-266.
- MARTÍNEZ-GIRALT, Alejandro (2015). «Parentela aristocràtica, domini i projecció sociopolítica. Els vescomtes de Cabrera entre 1199 i 1423» (Tesi doctoral). Girona: Universitat de Girona. Disponible a: www.tesisenred.net/handle/10803/398029.
- MCNAMARA, Jo Ann; WEMPLE, Suzanne (1973). «The Power of Women through the Family Medieval Europe: 500-1100», *Feminist Studies*, vol. 1, núm. 3-4, p. 126-141.
- PANFILL, Didier (2012). «La dîme, enjeu majeur dans la compétition entre élites laïques et ecclésiastiques (Languedoc occidental, XIe-XIIIe siècles)». Dins Michel LAUWERS (ed.). *La dîme, l'église et la société féodale*. Turnhout: Brepols, p. 253-279.
- PLADEVALL I FONT, Antoni (1975). *Ermessenda de Carcassona, comtessa de Barcelona, Girona i Osona: esbós biogràfic en el mil·lenari del seu naixement*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RIVERA GARRETAS, María-Milagros (1990). «Dhuoda: La maternidad». Dins *Textos y espacios de mujeres (Europa, siglos IV-XV)*. Barcelona: Icaria, p. 65-79.
- RIVERA, Milagros (1988). «Dret i conflictivitat social entorn les dones a la Catalunya prefeudal i feudal». Dins Mary NASH (cur.). *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 53-71.
- RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique (2006). *Quan els vescomtes de Barcelona eren*. Barcelona: Fundació Noguera.
- SALRACH MARÈS, Josep Maria (1995). «La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'alta edat mitjana». Dins Emili GIRALT I RAVENTÓS (coord.). *Vinyes i vins, mil anys d'història*. Actes i comunicacions del III Col·loqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans, febrer del 1990. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 117-145.
- SENDRA BELTRAN, M. Pilar (2002). «El capbreu d'Elisenda de Riudeperes (1278)». *Acta/Mediaevalia*, núm. 23-24, p. 167-193.

- SUBIÑÀ, Enric (2018). «Els Vallmajor en el Dosrius de l'edat mitjana». Dins *Els Vallmajor de Dosrius, una nissaga entre l'edat mitjana i l'època contemporània*. Mataró: Arxiu Comarcal del Maresme.
- TO, Lluís (1997). *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental, segles X-XII*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- TRIAS FERRI, Laura (2011-2012). «La terminologia tèxtil a la documentació llatina de la Catalunya altomedieval» (Tesi doctoral). Barcelona: Universitat de Barcelona. Disponible a: www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/116497/LTF_TESI.pdf?sequence=1.
- VENY, Joan; MASSIP, Àngels (2013). *Scripta mallorquina*. Vol. 1. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- VINYOLES, Teresa (s.d.). *Las manos ordenadoras. Una mirada a las mujeres de los siglos IX-XI*. Disponible a: www.ub.edu/duoda/diferencia/html/es/imprimible14.html [consulta: 6 setembre 2018].